Lymbus

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

Budapest
2016

Lymbus

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő
Ujváry Gábor

Felelős szerkesztő
Lengyel Réka

Olvasószerkesztő
Nyerges Judit

A szerkesztőbizottság tagjai:
Boka László, Fazekas István, Gecsényi Lajos, Jankovics József, K. Lengyel Zsolt, Katona Csaba, Kollega Tarsoly István, Mikó Árpád, Monok István, Oborni Teréz, Pálffy Géza, Petneki Áron, Szentmártoni Szabó Géza, Varga Katalin

A kötetet kiadja
a Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, a Klebelsberg Kuno Alapítvány,
az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,
a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság és az Országos Széchényi Könyvtár

HU ISSN 0865 0632

Kiadja a Balassi Intézet és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató
Borítóterv: Csizmadia Kata
Nyomdai előkészítés: MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

9 Bilkei Irén
Közöletlen Jagelló-kori oklevelek a Csányi család levéltárából

17 Kiss Farkas Gábor
„Mindent el kell hinnünk és meg kell tartanunk, ami a Bibliában van?" Gosztonyi János győri püspök kérései és Iodocus Clichtoveus párizsi teológus válaszai: *Nonnullarum questionum dissolutio* (1517)

45 Szentmártoni Szabó Géza
Bajnaky István hat levele Trencsén város levéltárából, Balassi Bálint és német virágénekek említésével

57 Hámori Nagy Zsuzsanna
Francia követjelentések Bethlen Péter és kísérete brüsszeli és velencei tartózkodásáról

67 Szabó András Péter
A besztercei levéltár jegyzékei az erdélyi fejedelmi udvarról (1636–1659)

123 Martí Tibor – Monostori Tibor
A Spanyol Monarchia értesülései a Magyar Királyságról. Castañeda márki titkárának „interjúja" Esterházy Miklós nádorral (1639)

141 Balogh Zsuzsánna – Barta M. János
Bánffy Dénes levelei Csáky Istvánhoz (1667–1669)

171 Bujtás László Zsigmond
Magyar vonatkozású levelek Gerard Hamel Bruyninx levéltárából (1676–1677)

187 Kovács Zsuzsa
Attila sírja Lippánál

199 Tóth Ferenc
Az irodalom és a diplomácia vonzásában. Charles Gravier, Vergennes grófja François de Tott báróhoz írt levelei, 2. rész

235 Vaderna Gábor
Gróf Teleki Ferenc (1785–1831) levelei

275 Orbán János – Csörsz Rumen István
Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltozatából

315 Tóth Barna
„Magyar versekkel felelő Kaballa". Pálóczi Horváth Ádám *versgenerátor*a

343 Czifra Mariann
Kazinczy Ferenc grammatikája: helyesírás és kiejtés

367 Onder Csaba
Kölcsey Ferenc: Előszámlálása azon Princípiumoknak mellyek a' Révai' Grammatikájában megállítatnak

377 Tóth Kálmán
Kiss József orvos levelei az MTA KIK Kézirattárában

389 Schiller Erzsébet
Magyar peregrinus tanárok – Nagykőröstől Oxfordig és az Urálig

395 Székely Tamás
Vajkay Károly vasgyári igazgató jelentése az állami foglalkoztatású munkások választójoggal történő esetleges felruházásának ügyében (1904)

407 Egry Gábor
Egy kiállhatatlan ember megpróbáltatásai. Kelemen Lajos állam elleni izgatási pere Nagy-Romániában

425 Joó András
„Az ősi felfogáshoz képest egy bizonyos változás mutatkozik…” Iulio Maniu fejtegetései Magyarországról, Romániáról és az erdélyi kérdésről 1944 januárjában

443 Lakatos Artur
A temesvári Madosz működése 1944. augusztus 23. – október 1. között

451 Rácz János
Kompromisszumra képtelenül. A Brit Kommunista Párt és értelmisége az 1956-os forradalom idején

Bujtás László Zsigmond

Magyar vonatkozású levelek Gerard Hamel Bruyninx levéltárából (1676–1677)[1]

Gerard Hamel Bruyninx (1616–1691), aki 1670-től Hollandia első állandó követe volt Bécsben,[2] a szűkebb szakmai közvélemény számára leginkább a gályarab-prédikátorok megszabadításának előkészítésében játszott szerepe miatt ismert. Az e tárgyban Hollandiába írt jelentései már a múlt század elején megjelentek,[3] szerepét több, rövidebb-hosszabb terjedelmű feldolgozás tárgyalta.[4] Szintén ismert az 1681-es soproni országgyűlésen vállalt mediátori szerepe,[5] a közelmúltban pedig e sorok írója a diplomata Erdély szuverenitásának megőrzése és az ottani protestánsok vallásszabadságának biztosítása érdekében 1687-ben tett, eddig ismeretlen erőfeszítéseit ismertette.[6]

A holland követet Kocsi Csergő Bálint egykori gályarab „a szegény magyar haza atyjának" nevezte,[7] az előbbi rabtársa, Otrokocsi Fóris Ferenc pedig „kiváló és örök dicséretre méltó férfiúként" jellemezte.[8] Szinte valamennyi vele foglalkozó írás megemlíti az általa 1675-ben a bécsi udvarhoz beadott *Veritas et innocentia nuda et conspicua sive Veritas et clara deductio* című művét, amelyben a gályarab-prédikátorok ártatlansága mellett érvel, részletesebben azonban csak két kutató foglalkozott vele.[9] A latinul írt mű máig kiadatlan, holland fordítása 1684-ben jelent meg Amszterdamban.[10]

Hamel Bruyninx követjelentéseinek csak töredék részét adták ki,[11] aminek az is oka lehet, hogy azokban döntő részben a közép-európai térség napi hírei és a bécsi udvarral kapcsolatos információk szerepelnek. Magyar szempontból a magyarországi és erdélyi hadszínterek történései kapnak bennük hangsúlyt, viszont a vártnál kevesebb adattal szolgálnak a holland követ személyes magyar kapcsolataira vonatkozóan. Emiatt igen-

---

[1] A közlemény alapjául szolgáló hágai kutatásaimat 2010-ben és 2011-ben a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj támogatása tette lehetővé. A 3. sz. levél fordításáért Babcsányi Juditnak vagyok hálás. Szintén köszönettel tartozom Latzkovits Miklósnak a forrásszövegek értelmezésében nyújtott értékes segítségéért, valamint azok átírásának és regesztáinak nagyon alapos átnézéséért.

[2] Tevékenységére lásd Pater, 1926; életrajzára lásd Tóth, 1926, 679, 706–707; Schutte, 1976, 134–139.

[3] Miklós, 1919.

[4] Miklós, 1918; Miklós, 1936.

[5] Tóth, 1926.

[6] Bujtás, 2015.

[7] Harsányi, 1926, 262.

[8] Otrokocsi Fóris, 1676, 33.

[9] Harsányi, 1911; Thury, 1998, II, 106–113.

[10] Poot, 1684. 189–414.

[11] Antal–Pater, 1927–1934, I.

csak felértékelődnek azok a dokumentumok, amelyek magyar kapcsolatait bizonyítják, illetve azok jellegét világítják meg.

A már eddig közzétett források, illetve rendelkezésre álló adatok is azt mutatják, hogy volt személyes kapcsolat a magyarországi és erdélyi politikai elit és értelmiség tagjai és a holland diplomata között. Tőle magától tudjuk, hogy a gályarab-prédikátorok sorsáról azoknak a gályákról írt leveleiből értesült,[12] és a kapcsolat közöttük akkor sem szakadt meg, amikor azok megszabadulásuk után Zürichbe kerültek: egy onnan 1677 májusában írt levélben fordultak hozzá, támogatását kérve hazatérésük lehetővé tételében.[13] Egy 1687 januárjából fennmaradt fogalmazvány pedig arról tanúskodik, hogy Apafi Mihály erdélyi fejedelem ez idő tájt Bécsbe induló követe, Gyulay Ferenc révén kívánt kapcsolatba lépni a követtel.[14]

A kiadatlan, magyarországi levéltárakban található, szintén hozzá írt levelekből megemlítendő még a pápai, győri, veszprémi várak református nemeseinek és a várőrségének levele, amelyben azt kérik tőle: járjon közbe a bécsi udvarnál, hogy a protestánsok szabadon gyakorolhassák vallásukat.[15] Ugyancsak pápai vonatkozású az az 1682-ben kelt levél, amelyben a pápai református egyház arról tájékoztatja a diplomatát, hogy Szalontai István ügyvéd akadályoztatása miatt mást küldenek Bécsbe egy tervezett bizalmas megbeszélésre.[16] Végül figyelmet érdemel még a magyarországi protestáns rendek 1689. szeptember 1-jén kelt, hozzá címzett kérvénye, amelyben sérelmeik orvoslásához kérik támogatását.[17]

Az eddig említett adatok alapján joggal volt várható, hogy Hamel Bruyninx saját levéltárából további magyar vonatkozású levelek kerülnek elő. Míg követjelentései viszonylagos teljességgel maradtak fenn,[18] addig saját levéltárának csak a töredéke.[19] E töredéklevéltárban is csalódást keltően csekély a magyar vonatkozású iratok mennyisége. Összesen három ilyen tétel van: egy szám nélküli és az ezt követő 9., valamint 10. számú, amelyeket összefoglalóan tévesen „az erdélyi kérdéssel kapcsolatos iratok"[20] névvel illetnek.[21] Ezek közül a 9. számú, vegyes tartalmú kötet érdemel kitüntetett figyelmet, mivel a borítón ez áll: *Acta of pampieren, aengaende het Koninckrijk Ungaren. No. 5.*[22] (A kötet számozása arra utal, hogy több ilyen kötet lehetett, azok viszont nem maradtak fenn.)

---

[12] Thury, 1998, II, 103.
[13] Lampe–Debreceni, 1728. 495–496. Magyar fordítását lásd Debreceni Ember, 2009, 345–347.
[14] Alvinczi, 1870–1887. I, 92.
[15] DREL, LGy, No. 87. Ismerteti: Thury, 1998, II, 192–193.
[16] DREL, LGy, No. 98.
[17] TREKL, SGy, II. kötet, 25–26.
[18] Ezek év szerint rendezve a holland parlament levéltárának (Archief van de Staaten-Generaal) „Liassen Hoogduytschlandt" nevű fondjában találhatók a hágai Nemzeti Levéltárban.
[19] Thomassen, 1994.
[20] Stukken betreffende de Zevenburgse kwestie.
[21] A szám nélküli tétel III. Ferdinánd rendelete 1646-ból, amelyben templomokat ad vissza a protestánsoknak. A 10. számú tétel I. Lipót rendelete 1684-ből, amelyben amnesztiát hirdet a magyarországi felkelőknek, ha az év februárja előtt megadják magukat.
[22] A magyar királyságot érintő jelentések és iratok. No. 5.

A negyedrét alakú, számozatlan foliókat tartalmazó kolligátumban egyaránt találhatók feljegyzések, nyomtatványok, dokumentumok másolatai és a követhez írt *levelek*. A gyűjtemény sorrendben a következő dokumentumokat tartalmazza:

[f. 1r]: Hamel Bruyninx feljegyzései saját maga számára az 1681-es országgyűléssel kapcsolatban.

[f. 2r-v]: korabeli vezető magyar személyiségek neve és titulusa.

[f. 3r–f. 12v]: Apafi Mihály 1681-ben kiadott, *Universis orbis Christiani regibus, principibus...* című kiáltványának[23] másolata.

[f. 14r-v]: Parschitius Kristóf levele Hamel Bruyninxhoz. Selmecbánya, 1676. május 15.

[f. 15r–f. 16v]: Otrokocsi Fóris Ferenc és Bátorkeszi István levele ugyanahhoz. Leiden, 1677. május 8/18.

[f. 17r]: Kivonat a bécsi udvari haditanács 1674. november 25-i határozatából, amelyben visszautasítják néhány dunántúli és felvidéki végvár katonáinak az iránti kérvényét, hogy fogva tartott prédikátoraikat engedjék szabadon.[24]

[f. 18r–f. 22v]: Láni György *Kurtzer und doch wahrhafftiger historischer Extract* című, 1675-ben megjelent műve.[25]

[f. 23r–v]: Beregszászi István levele Hamel Bruyninxhoz. Velence, 1676. május 16.

[f. 24r–f. 32r]: Csúzi Cseh Jakab *Labarum religiosi foederis* című, 1677-ből származó ismeretlen, Hollandiát dicsőítő művének másolata, amelyet a szerző küldött meg a holland követnek.[26]

[f. 33v–f. 54v]: a *Veritas*hoz csatolt, Hamel Bruyninx által a császárhoz címzett kísérőlevél szövege (dátum és hely nélkül), előtte a főbb pontok összefoglalásával.[27]

[f. 55r–f. 72r]: Labsánszky János *Extractus verus et brevis* című, 1675-ben Nagyszombatban megjelent műve.[28]

Az alábbiakban a kötetben található három, magyar vonatkozású levelet adom közre. Az időrendben első, *Parschitius Kristóf* (1643–1713) korábbi selmecbányai rector[29] levele azt mutatja, hogy nemcsak a holland diplomata magyar kapcsolataiban eddig leginkább frekventáltnak tűnő dunántúli térségből (Pápáról) fordultak hozzá támogatását kérve, hanem a Felvidékről is.[30] Az, hogy Felső-Magyarországról is keresték vele a kapcsolatot, persze érthető, hiszen az ún. gyászévtized (1671–1681) alatt az ottani protestánsok is szenvedtek sérelmeket. A követnek Kristóf testvére, Dániel érdekében való közbenjárása

---

[23] Apafi, 1681.

[24] Kiadva: Szabó, 1958–1959, 2(1959), 324. A kérvényt lásd Thury, 1912, 67–68.

[25] Láni, 1675.

[26] Ezt részben terjedelmi okokból, részben mivel nem levél, hanem értekező mű, külön közleményben teszem közzé.

[27] A *Veritas*t a holland követ 1675. október 24-én nyújtotta be a bécsi udvarhoz (vö. Antalfi, 1863, 412–413; Thury, 1912, 135). A kísérőlevél azonosítására lásd Chmel, 1840–1901, I, 191.

[28] Labsánszky, 1675.

[29] RMSz, 603.

[30] Pápa kiemelt szerepét közelségén kívül az is indokolhatta, hogy pápaiak segítettek nekik a *Veritas* összeállításában. Vö. Thury, 1998, II, 218–219.

eddig is ismert volt,[31] de nem tudtuk, hogy ez a fivéréért aggódó Kristóf kérésére történt. Levele arra is rávilágít, hogy ellentétben az eddig közzétett és ismert források által sugallt képtől, nemcsak a reformátusok, hanem *evangélikusok* is bizalommal fordultak hozzá.

Beregszászi István (1630–1686)[32] korábbi hanvai református lelkész különleges alakja a gályarabságra ítélt prédikátorok csoportjának.[33] Ő maga nem került a gályákra, mivel még útközben, 1676 augusztusában, Triesztben azzal engedték el, hogy Velencében ő gyűjtse össze a trieszti börtönben fogva tartott többi fogolyra kiszabott váltságdíjat. Miután a váltságdíj egy részét velencei jóakaróiknak köszönhetően összegyűjtötte és elküldte, Velencében maradt,[34] láthatóan egyfajta összekötői szerepet töltve be. Erre utal az is, hogy a nápolyi gályákon és a theatei börtönben raboskodók is leveleztek vele,[35] a Triesztből a buccari börtönbe átvitt és onnan szabadult társai sorsáról ő tájékoztatta Hamel Bruyninxot, s végül nem a gályákról szabadultakkal együtt indult az őket ideiglenesen befogadó Svájcba, hanem bevárta a buccari börtönből rendkívül rossz állapotban szabaduló prédikátortársai felépülését, és azokkal együtt indult útnak.[36]

Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718)[37] és *Bátorkeszi István* (1640–1692)[38] korábbi gályarabok levele szintén új adalékkal szolgál a szabadulásuk után Zürichbe került prédikátorok és a holland követ kapcsolatához. Mint láttuk, a Zürichben tartózkodók bizonyíthatóan levélben fordultak hozzá. A Hollandiát (és később Angliát) felkereső csoport 1676 őszén, amikor Hágában járt, személyesen is találkozott vele,[39] mivel a követ éppen szabadságon volt otthon,[40] és arra is van adatunk, hogy amikor már Angliában voltak, 1677 tavaszán Hamel Bruyninx kereste velük a kapcsolatot.[41] Az itt közölt levél azt bizonyítja, hogy az 1677 tavaszán Angliából visszatért két református lelkész és az időközben Bécsbe visszatérő követ között továbbra is megvolt a kontaktus. A levél másik újdonsága, hogy kiderül belőle: hollandiai összekötőjük *David Amya* hágai református lelkész volt, akit szintén személyesen ismertek,[42] és akkor is kapcsolatban voltak vele, amikor Angliában időztek.[43]

---

[31] Burius, 1864, 178.

[32] RMSz, 88.

[33] A nápolyi gályákra ítélt prédikátorokat két csoportban indították útnak. Az 1675 márciusában elindított első csoportból rossz állapotuk miatt hat prédikátort hátra kellett hagyni Theate (mai neve: Chieti) börtönében, akik közül négyen meghaltak, az életben maradtakat utólag szintén Nápolyba szállították. A másik csoportot 1675 júliusában bocsátották útjára, melynek tagjai Trieszt érintésével a buccari (Bakar, Horvátország) börtönbe kerültek, így már nem jutottak el Nápolyba.

[34] Ferencz, 2004, 35.

[35] Séllyei, 1863, 60; Thury, 1912, 44, 86, 97.

[36] Beregszászi, 1863, 62; Antalfi, 1863, 396–397.

[37] RMSz, 591.

[38] RMSz, 75.

[39] Lásd 1676. szeptember 14-én kelt bejegyzését Nikléczi Boldizsár emlékkönyvébe (*Album amicorum Samuel Nicletii*, OSzK, Kt., Duod. Lat. f. 283r).

[40] Hamel Bruyninx 1676. június 11. és 1677. május 1. között volt otthon szabadságon. Vö. Schutte, 1976, 135.

[41] Thury, 1998, II, 178.

[42] Lásd 1676. szeptember 17-én kelt bejegyzését Nikléczi Boldizsár emlékkönyvébe (*Album amicorum Samuel Nicletii*, OSzK, Kt., Duod. Lat. f. 138r).

[43] Thury, 1998, II, 178.

A korábban említett, Hamel Bruyninxhoz írt, már kiadott és még kiadatlan, magyarországi levéltárakban és a hágai gyűjteményes kötetben levő levelek tovább árnyalják arra vonatkozó ismereteinket, hogy a holland követ magyar viszonylatban milyen sokrétű kapcsolatrendszerrel rendelkezett, az itt ismertetett (a követ által összeállított) gyűjteményes kötet pedig – amely egy feltételezhetően többkötetes magyar vonatkozású gyűjtemény egyetlen fennmaradt darabja – azt mutatja, hogy a bécsi holland követ tevékenységében a magyar vonatkozású ügyek intézése valóban kiemelt szerepet kapott.

Források

1.

Parschitius Kristóf Gerard Hamel Bruyninxnak
Selmecbánya, 1676. május 15.

(NA, AGHB, inv. nr. 9.)

Elnézését kéri, hogy levelét elküldi neki. Testvére, a német származású Daniel Parschitius ügyében fordul hozzá, aki egykor a güstrowi iskola conrectora, majd a modori és körmöcbányai iskola rectora volt Magyarországon, és Pozsonyban hosszú ideje rabságban van. Fivére, miután elűzték a körmöcbányai iskolából és menekülni kényszerült, a Hont vármegyei Rimaszombatban lett lelkész. Amikor egyszer adósságai ügyében a Trencsén vármegyei Bánra ment tárgyalni, hitelezői valamely rosszakarójának köszönhetően lázadással vádolták meg, úgyhogy az esztergomi érsek szolgája, a báni provizor megbilincseltette. Ezt követően Pozsonyba szállították, ahol előbb az érseki palotában, később a városházán, majd a pozsonyi várban tartották fogva tényleges bírósági eljárás nélkül. Testvére még mindig a börtönben van, ahol arra akarják rávenni: írjon alá egy nyilatkozatot arról, hogy áttér a katolikus hitre. A levélíró több magyarországi főnemessel és más jóakaratú emberekkel azon van, hogy fivére kiszabaduljon, de eddig részben Magyarország kormányzójának távolléte miatt, részben az érseki tanács tagjainak halogató magatartása miatt nem tudtak elérni semmit. Mivel Magyarország kormányzója jelenleg Bécsben tartózkodik, és nem tudni, meddig marad ott, arra kéri: bölcs belátása szerint és az őt pártoló birodalmi tanácsosoknál intézze el, hogy vele együtt járjanak közben Magyarország kormányzójánál testvére kiszabadulásáért. Mert ha a levélíró elöljárói eddig keveset vagy szinte semmit nem tudtak elérni ebben az ügyben, akkor megeshet, hogy a császárnál és a kormányzónál nagyobb befolyással bíró külföldiek eredményesebbek tudnak lenni. Mint a menekültek legkegyesebb pártfogóját a címzettet ő is Isten oltalmába ajánlja.

Salutem et omnigenam felicitatem!

Ignosces, Vir Maxime, quod mea humilis epistola ad Te paulo audacius trasferatur, et in re quidem major odiosa, quam gratiori [!]. Medius quippe annus est, et quod excurrit, a quo M(agister) Daniel Parschitius,[44] frater meus germanus,[45] olim scholae Güstroviensis[46] conrector, postea vero Modrensis et Cremniciensis in Hungaria rector; durissimam captivitatem Posonii sustinere coactus fuit. Is sane cum exilium pro nomine Christi ex schola Cremniciensi pateretur; Rimaszombatinum in comitatu Hontensi se contulit et ibidem concionatum suscipiens, mercatura honestam sustentationem ferme annum cum dimidio[47] quaesivit. Accidit autem, ut versus Banovicium,[48] in comitatu Trenchinensi situm oppidum, suo in negotio et debitorum causa proficisceretur: a debitoribus accusatus rebellionis[49] instar malefici alicujus, captus, ac per provisorem Banovicensem, servum D(omi)ni Archi-Episcopi[50] in compedes conjectus.[51] Inde vero Posonium transmissus foedissimos carceres primum in aula archi-episcopali, postea in domo civica, ac tandem in arce Posoninensi, nulla habita de causa, instar malefici alicujus experiri coactus fuit. Qui carceres licet hodie paulo remissiores sint, tamen adhucdum in aresto ibidem detinetur, et ad subscriptionem minime honestam atque apostasiam urgetur. Cujus rei gratia licet ego per plurimos proceres Hungariae et caeteros bonorum virorum indesinenter hactenus laboraverim, nihil tamen obtinere poteram, cum propter gubernatoris Hungariae[52] absentiam, tum propter aliorum in sede sancta consiliarorum ulteriorem dilationem. Cum vero gubernator Hungariae istis temporibus Wiennae utplurimum commoretur, et nes[c]io quam longo tempore imposterum adhucdum ibidem commorabitur, propterea te Virum Maximum et Fautorem post Deum captivi optimum accedere humilimeque petere decrevi, ut huic causae licet odiosae coram mundo; tamen Deo gratissimae faveas; tuoque prudenti consilio et caeteros Imperii consiliarios, Tibi faventissimos ita disponas, ut apud gubernatorem Regni Hungariae illi una tecum pro eliberatione ejusdem intercedant,[53] et hancce causam ad optatum finem perducant. Siquidem nostri proceres parum, aut nihil hactenus hoc in casu efficere poterant; fors extranei qui majori et gratia (apud Caesaream Majestatem[54] et gubernatorem regni Hungariae) et autoritate pollent, majora efficere valebunt.[55]

---

[44] RMSz, 603.
[45] Nevének németes alakja: Daniel Parschitz.
[46] Güstrow, helység Németország Mecklenburg tartományában.
[47] A kéziratban: dinildio
[48] Bán (Bánovce nad Bebravou, SK).
[49] A kéziratban a szó után áthúzva: et
[50] Szelepcsényi György esztergomi érsek.
[51] A kéziratban a szó után áthúzva: fuit
[52] Ampringen János Mátyás, 1673-tól Magyarország kormányzója.
[53] Hamel Bruyninx valóban közbenjárt a fogoly érdekében, de intervenciója Kollonich Lipót, a magyar kamara elnökének ellenállása miatt nem járt sikerrel. Vö. Burius, 1864, 178.
[54] I. Lipót, német-római császár és magyar király.
[55] A fogoly továbbra is börtönben maradt, de később átvitték Sárvárra. Amikor végül kiengedték, Sopron és Bécs érintésével emigrált Németországba, Lipcsébe, majd később a Niederlausitzban működ-

Quam gratiam nostris perpetuis precibus et officiis, si quae a nostra tenuitate proficisci posscent, omni loco et tempore demereri conabimur.

Deus etiam ter optimus terque maximus incompensatum V(est)ris Dignitatibus (qui et haustum aquae frigidae talibus porigentibus remunerandum promisit) haut reliquet. Cujus protectioni et ego Te Virum Maximum et fautorem exulum[56] clementissimum commendo. Dabam raptim Schemnitii 15. Maji Anno 1676.

V(estrae) G(enerositatis) N(obilissimae) et D(ominationis) C(lementissimae) humilimus servus

Christophorus Parschitius[57] mpr.

2.

Beregszászi István Gerard Hamel Bruyninxnak
Velence, 1676. május 16.

(NA, AGHB, inv. nr. 9.)

Hosszú várakozás után Szalontai úr hozzájuk írt leveléből értesültek Buccariban raboskodó, félholt társaik sorsáról. Idéz az előbbi levélből, melyből kiderül, hogy Szalontai az út nehézségei és az ügy bonyolultsága miatt csak május 2-án ment Buccariba, hogy az ott fogva tartott, már inkább félholt, mint élő prédikátorokat, akik élő holttestként a fejüket is alig tudták megemelni, Isten segítségével kiszabadítsa. Öt foglyot talált ott, mivel húsvét előtt néhány héttel a többi tíz más hitre tért át, így csak öten maradtak hűek hitükhöz. Ezeket továbbra is fogságban tartották úgy, hogy fogínyük gennyes és fertőző lett. Először Buccariban kezelte őket az anconai Giovanni Nonni orvosdoktor és Francesco Rinaldi sebész, de mivel ott nem volt megfelelő lehetőség kezelésükre, Szalontai az előbbiek tanácsára május 4-én Fiumébe vitte őket. Amíg a prédikátorok gyengék, csont és bőr voltak, néhány napig nem akarta Velencébe szállítani őket, de amint némileg erőre kaptak, hajóval átvitte őket oda.

A levélíró saját közlése szerint a Nápolyban kiszabadítottakat három csoportra osztották, és útnak indították őket Svájcba. Az első május 8-án, a második 11-én, a harmadik május 14-én indult el, így a prédikátorok Isten segítségével már korábban említett úti céljuk felé tartanak.

Salutem ac utriusque vitae felicitatem P(lu)r(imum) G(eneros)e ac Nobiliss(im)e D(omin)e, Fautor nobis observandissime.

---

dő soraui gimnázium rektora lett. 1683-ban egykori iskolája hívására visszatért Körmöcbányára. Vö. Burius, 1864, 178.

[56] A holland követ egy újabb, eddig ismeretlen *epiteton ornans*a.

[57] Életrajzára lásd Burius, 1864, 178; Breznyik, 1883–1889, II, 107, 124–125, 198–200; Zoványi, 1977, 458–459.

Jam tandem post longam exspectationem optata quaeque de Buccarinis[58] alioquin semimortuis in hunc modum accepimus ex literis a G(eneroso) D(omino) Szalontoy[59] [!] ad nos datis:[60]

Brevibus hisce literis Gen(eros)ae V(est)rae Dominat(io)ni notificare volens, die 2. praesentis mensis Maji et non citius ob impedimenta itinerationis sicut et magnitudinem negocii Buccarinum veniendo, captivorum ibi detentorum, magis mortuorum quam vivorum, eliberationem ursi. Licet varia non-obtemperantiae signa a partibus contrariis offerebantur, Divina tamen favente gratia, eosdem uti cadavera, qui vix capita elevare poterant, ex captivitate eduxi.

Illorum autem sunt 5., nam reliquis decem adhuc ante festa Paschatis aliquot septimanis fidem aliorum sequentibus,[61] 5. saltem permanserunt,[62] et ita detinebantur, ut omnes gingivae ulceratae et contagiosae factae sint. Prius Buccarinum curavi educi Excell(entissimum) D(ominum) Johannem Nonni Anconitanum med(icinae) doct(orem) et Franciscum Rinaldi chirurgum, sane tam erga nos, quam patientes sinceros d(omi)nos,[63] qui, quia Buccarini bonam occasionem non habebant, in Flumen[64] eos deducendos judiciarunt: ego eorundem d(omi)norum judicium secutus die 4. ejusdem mensis in praescriptam civitatem deduci patientes curavi. Et siquidem nimis sunt infirmi et solum cutem et ossa habent, ideo ad insulam Venetianam intra aliquot dies eosdem traducere nolo, sed cum primum vires eorundem parum refocillata esse videro,[65] cum iisdem transnavigandum censui.[66] Haec summatim in literis G(enerosae) D(omini) Szalontay continentur.

Quod attinet Neapoli liberatos,[67] in 3. classes divisimus, et Helvetiam versus expedivimus: 1. classis iter est aggressa die 8. Maji, 2da die 11. ejusdem, tertia vicissim

---

[58] Ma Bakar, Horvátország

[59] Szalontai István a nápolyi gályákon sínylődő prédikátorok szabadon bocsátása érdekében Bécsben eljáró, majd a buccari börtönben raboskodó öt prédikátort kiváltó pápai ügyvéd. Tevékenységére lásd Thury, 1912, passim; Thury, 1998, II, passim.

[60] E levélről megemlékezik Otrokocsi Fóris is (vö. Otrokocsi Fóris, 1676, 66). A Szalontai leveléből való idézet egy része megegyezik ugyanannak Johann Baptist Sorerhez, a gályarabokat szintén támogató velencei német kereskedőhöz Fiuméből 1676. május 2-án írt levelének szövegével (vö. Kocsi Csergő, 1902, 135).

[61] Czabányi János, Csutka János, Glogovius János, Johannides Fülöp, Mensatoris István, Raphaides János és Rohácsi János evangélikus, illetve Gömöri János, Szalai János és Szentpéteri István református lelkészek 1676. március 23-án írtak alá egy nyilatkozatot arról, hogy áttérnek a katolikus hitre. Vö. Kocsi Csergő, 1902, 121.

[62] Kállai István, Ladmóczi István, Rimaszombati János, Szentpéteri Mangó István és Tatai Sámuel. Vö. Kocsi Csergő, 1902, 135.

[63] Az itteni szöveg eddig azonos Szalontai korábban említett, másik levelének szövegével. A különbség annyi, hogy a másik levélben felsorolja azon öt prédikátor nevét is, akik hitükben állhatatosak maradtak.

[64] Fiume latin neve.

[65] Nonni és Rinaldi 1676. május 18-án állítottak ki Fiumében egy nyilatkozatot, amelyben kijelentik, hogy az általuk kezelt öt prédikátor állapota megfelelő. Vö. Thury, 1912, 200; Kocsi Csergő, 1902, 135–136.

[66] A prédikátorokat 1676. május 23-án vitték át Velencébe Rinaldi kíséretében. Egyikük, Kállai István másnap a sok szenvedéstől meghalt. Vö. Kocsi Csergő, 1902, 139; Otrokocsi Fóris, 1676, 66.

[67] A nápolyi gályákról huszonhat prédikátor szabadult ki.

14. Maji fienda est,[68] et sic Deo eosdem dirigente appellent in praedictam provinciam.[69] Et haec breviter volui signare Excell(entissimae) V(est)rae D(ominatio)ni. Et sic divinae commendans providentiae V(estram) Ex(cellentissimam) D(ominationem). Dabam Venetiis A(nno) D(omini) 1676 16. Maji.

Permaneo V(estrae) Ex(cellentissimae) D(ominationis) obligatissimus, minimus servus

Stephanus Beregszaszi[70]

A lap szélén: Copia epistolae a D(omi)no Stephano Beregssaszi [!] Venetiis transmissae G(eneros)o D(omi)no Mich(aele) Zollicofero, Viennae habitanti.[71] Megjegyzés: korabeli másolat.

3.

Otrokocsi Fóris Ferenc és Bátorkeszi István Gerard Hamel Bruyninxnak Leiden, 1677. május 8/18.

(NA, AGHB, inv. nr. 9.)

Nincs kétségük afelől, hogy a címzett már megkapta a holland parlament kérvényükről szóló, nemrég elküldött levelét az április 28-i határozat másolatával együtt. Arra kérik, hogy ha van remény szabad hazatérésükre, írja meg nekik vagy legalább David Amya tiszteletes úrnak, tőle ugyanis Hágából könnyen hozzájuthatnak az információhoz. Négyen közülük visszajöttek Angliából, négyen még mindig ott vannak, de hamarosan ők is visszatérnek, ha Isten is úgy akarja. Ők reménykedve, csendesen, imádságok és sóhajok közepette múlatják az időt Hollandiában, és várják, hogy az Úr megszabadítsa őket, megkönyörülve szerencsétlen szolgáin és az ő gyászoló Sionján, és boldogabb időket

[68] Az eddig rendelkezésre álló források alapján nem volt ismert, hogy a csoportok mely időpontokban indultak. Otrokocsi Fóris szerint 1676. május 8-án és az *azt követő* napokban indultak el három csoportra elosztva, Kocsi Csergő szerint szintén három csoportra osztották őket, és azt írja, hogy május 8-tól kezdődően bocsátották őket útjukra, sőt később azt is megjegyzi, hogy a prédikátorok három egymást követő csoportban érkeztek meg Churba, első svájci állomásukra, ami közvetve szintén azt jelenti, hogy a csoportok különböző időpontban indultak. Vö. Otrokocsi Fóris, 1676, 64; Kocsi Csergő, 1902, 81–82.

[69] A nápolyi gályákról kiszabadított prédikátorok 1676. május 29-én érkeztek az őket ideiglenesen befogadó Zürichbe, ahol több mint egy évig (1677 őszéig) maradtak. Beregszászi később, a Buccariból kiszabadultakkal együtt június 25-én indult útnak, és július 17-én értek Zürichbe. Vö. Otrokocsi Fóris, 1676, 64, 67; Kocsi Csergő, 1902, 81–82, 139–140.

[70] Életrajzára lásd Gömöri, 1982; Ferencz, 2004, 35–37.

[71] Michael Zollikofer bécsi kereskedő, aki ottani közbenjárásával szintén sokat tett a prédikátorok érdekében. Vö. Thury, 1912, 91, 93, 100, 152, 180.

hozzon rájuk a címzett buzgó és szorgos segítsége által. Azért könyörögnek és sóhajtoznak mindennap, hogy Isten, saját ügyének nagy gondviselője, áldja meg a címzett lankadatlan fáradozásait, és végül koronázza azokat az oly hőn áhított siker Isten dicsőségére és szerencsétlen egyházuk előnyére. Azt kívánják továbbá: a királyok és hercegek szívét kezében tartó Isten hajlítsa meg fenséges királyuk lelkét, hogy Jézus Krisztus alázatosan hozzá folyamodó szolgáinak és egyházuknak kegyes választ adjon.

Ui.: Üdvözlik Hoffmann tiszteletes urat, a címzett lelkészét.

Luculentissima utriusque vitae bona ab inexhausto fonte tuae Excellentiae animitus precamur!

Excellentissime Domine et Fautor nobis plurimum venerande! Non dubitamus, quin hactenus dudum literae Illustr(issi)morum ac Praepot(entium) D(ominorum) Ordinum humili nostra instantia[72] nuper impetratae una cum apographo decreti (diei 28. Aprilis)[73] ad manus Excellentissimae Tuae Dominationis pervenerint. Humilima rogamus Tuam Excellantiam, ut si quando spes aliqua de ulteriori nostra libertate affulgebit, dignetur ad nos, aut saltem ad Reverendum D(omi)num Davidem Amya[74] id perscribere: facile nos tandem Haga Comitis ab eodem Reverendo Viro informationem accipere possumus. Quatuor ex Anglia rediimus,[75] quatuor adhuc ibi commorantur,[76] sed brevi illi etiam Deo volente redibunt. Nos in hisce regionibus sub spe et silentio, inter preces et suspiria commorabimur,[77] liberationemque Domini praestolabimur,[78] usque dum afflictorum suorum servorum Sionisque[79] suae lugentis misereatur, et beatiora tempora per vestrum zelum et industriam nobis ostendat. Haec sunt quotidiana nostra vota et suspiria, ut magnus ille suae causae Procurator Deus indefessis Tuae Excellentiae laboribus benedicat, eosque desideratissimo tandem successu coronet in nominis sui gloriam et afflictarum Ecclesiarum emolumentum. Ille,

---

[72] A kérvény szövege nem maradt fenn, csak tartalmát ismerjük. Az Angliából visszatérő prédikátorok ebben azt kérték, hogy Hollandia kérje Bécstől a vallásszabadságra vonatkozó már meglévő törvények érvényesítését, valamint hogy ezt korábbi, érdekükben kifejtett tevékenységük és ismeretei miatt bízzák Hamel Bruyninxra. Vö. Thury, 1998, II, 178.

[73] Holland források szerint 1677. április 26-án született meg a parlament határozata, melyben Hamel Bruyninxot teljes jogkörrel ruházta fel, hogy eljárjon a magyarországi protestáns egyházak jogainak visszaállítása és a száműzetésben levő prédikátorok hazatérése érdekében. Vö. Thury, 1998, II, 180–181. Kiadva: Knuttel, 1908–1916, V, 186–187.

[74] David Amya (1634–1711), 1670-től hágai református lelkész. Vö. Lieburg, 1996, I, 7.

[75] A két levélíró, Nikléczi Boldizsár és Steller Tamás. Vö. Gömöri, 1982, 48.

[76] Beregszászi István, Jablonczai Petes János, Köpeczi Kaller Balázs és Szomódi János.

[77] A korabeli források szerint ekkor sem tétlenkedtek: pár nappal korábban, 1677. május 9-én kérvényt nyújtottak be a hollandiai francia református egyházak zsinatához, amelytől anyagi támogatást kértek. A kérvény alapján országos gyűjtés indult, és ennek eredményeként 1678 februárjában Bátorkeszi és Jablonczai Petes 1264 guldent vehetett át. Vö. Posthumus Meyjes, 2005, 795, 807–808. Lásd még Bujtás, 2015, 55–63.

[78] Utalás arra a vágyukra, hogy száműzetésükből mielőbb hazatérhessenek és újra betölthessék papi tisztüket.

[79] Utalás a szenvedő magyar református egyházra.

qui est Rex Regum et D(omi)nus D(omi)norum, habetque in manibus suis corda Regum ac Principum, flectat Serenissimi nostri Regi[80] animum, ut humilime ad se confugientibus Jesu Christi servis ac ecclesiis ejusdem benignum praebere responsum dignetur. In reliquo gratiosae Dei protectioni Excellentissimum Dominum commendamus. Datae Lugduni Batvorum, 8/18. Maji 1677.

Excellentissimae vestrae Dominationis humilimi Clientes

Ministri Hungarici in maritimis hisce Regionibus propter Christum Exulantes, omniumque nomine

Franciscus Foris Otrokocsinus[81]
et Stephanus Batorkeszi[82]

P.S. Reverendum D(omi)num Hoffmannum[83] (qui est a sacris tuae Excellentiae) officiosissime salutamus.

Kívül: Excellentissimo D(omi)no D(omi)no Hamel Bruyninx, Praepotentium Dominorum Belgii foedarati Ordinum Generalium Legato Viennae Residenti, D(omi)no et Fautori nobis plurimum observando tradantur Viennae Austriae. Más kézzel: R(ecept)a 12 Junij.

---

[80] I. Lipót.
[81] Életrajzára lásd Fallenbüchl, 1899; Ferencz, 2004, 68–71.
[82] Életrajzára lásd Hodossy, 2004; Köblös–Kránitz, 2009, 338.
[83] Rudolf Hoffmann, 1672-től valószínűleg egészen 1682-ig a bécsi holland követség lelkésze. Neve ugyan nem szerepel a követség lelkészeinek jegyzékében, mivel azonban elődje és utódja az említett időpontokban fejezte be, illetve kezdte el szolgálatát (vö. Schutte, 1976, 148), feltehető, hogy a két évszám közé eső időszakban ő töltötte be a tisztséget. 1676 januárjában ő közli egy ismeretlen pápai barátjával, hogy küszöbön áll a fogságban levő prédikátorok szabadon bocsátása. Leveléből az is kiderül, hogy ő továbbította a zürichi és bázeli református egyházközségekhez a rab prédikátorok feleségeinek az előbbiekhez írt, támogatásukat kérő levelét (vö. Thury, 1912, 145–147).

Rövidítések, forrás- és irodalomjegyzék

DREL, LGy	Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa, Liszkay-gyűjtemény
NA, AGHB	Nationaal Archief, Hága, Archief van Gerard Hamel Bruyninx
OSzK, Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Kézirattár
TREKL, SGy	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen, Sinai-gyűjtemény

*

Alvinczi 1870–1887	*Alvinczi Péter okmánytára / Diplomatarium Alvinczianum*. Kiad. Szilágyi Sándor, Gergely Samu és Pettkó Béla. I–III. Pest, 1870–1887. (Monumenta Hungariae Historica, 14, 15, 27)
Antal–Pater 1927–1934	Antal Géza–Pater, J. P. C.: *Weensche Gezantschapsberichten van 1670 tot 1720*. I–II. 's-Gravenhage, 1927–1934.
Antalfi 1863	Antalfi János: *Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen*. In: *Sárospataki Füzetek,* 7(1863), 158–165, 252–267, 386–417.
Apafi 1681	Apafi Mihály: *Universis orbis Christiani regibus, principibus, rebuspubl. totius S. R. I. statibus et ordinibus, gemiscentibus denique sub oppressionum pondere infoelicis Pannoniae civibus, ad sempiternam memoriam, Michael Apafi Dei gratia princeps Transylvaniae, Partium Regni Hungariae dominus et Siculorum comes*. [Kolozsvár, 1681] (RMK II. 1483)
Beregszászi 1863	*Beregszászi István levele*. Közli: Maklári Pap Lajos. In: *Sárospataki Füzetek,* 7(1863), 61–62.
Breznyik 1883–1889	Breznyik János: *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. Selmecbánya, 1883–1889.

Bujtás
2014 Bujtás László Zsigmond: *A megszabadított gályarab-prédikátorok Hollandiában*. In: *Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban.* Szerk. Bozzay Réka. Debrecen, 2014, 10–68.

Bujtás
2015 Bujtás László Zsigmond: *Egy kálvinista holland diplomata Bécsben (1670–1690) – Gerard Hamel Bruyninx, a magyar protestánsok buzgó védelmezője*. In: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán.* Szerk. Pálfy József. Debrecen–Nagyvárad, 2015, 27–42.

Burius
1864 Burius, Johannes: *Micae historico-chronoligicae evangelico-Pannonicae* [...] *ab anno 1673 ad 1688*. Kiad. Lichner Pál. Posonii, 1864.

Chmel
1840–1901 Chmel, Joseph: *Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien, im Interesse der Geschichte, besonders der österreichischen*. I–III. Wien, 1840–1901.

Debreceni Ember
2009 Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak, 2009.

Fallenbüchl
1899 Fallenbüchl Ferenc: *Otrokocsi Fóris Ferenc élete és irodalmi működése.* Bp., 1899.

Ferencz
2004 Ferencz Anna: *Hitből táplálkozva. Az 1674-es pozsonyi vértörvényszék elé idézett gömöri lelkészek és tanítók*. Somorja, 2004.

Gömöri
1982 Gömöri György: *Beregszászi István „gályarab" lelkész Angliában.* In: *Confessio,* 6(1982/4) 45–49.

Harsányi
1911 Harsányi István: *Kocsi Csergő Bálint Hamel-Bruynixről és két munkájáról*. In: *Sárospataki Református Lapok,* 7(1911), 13–15.

Harsányi
1926 Harsányi István: *A gályarabok protektora. Gerardus van Hamel Bruyninx „a szegény magyar haza atyja"*. In: *Kálvinista Szemle,* 7(1926), 261–263.

Hodossy
2004 Hodossy Lajos: *Bátorkeszi István, a veszprémi gályarab-prédikátor*. Pápa, 2004. (Jókai Füzetek, 39)

Knuttel
1908–1916 Knuttel, P. C.: *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*. I–V. 's-Gravenhage, 1908–1916.

Kocsi Csergő
1902 *Kocsi Csergő Bálint „Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum" cz. művének X–XII. fejezete*. Kiad. Balog Elemér. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár,* 1(1902), 76–184.

Köblös–Kránitz
2009 *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai 1526–1760*. Szerkesztette Köblös József, Kránitz Zsolt. Pápa, 2009. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 10)

Labsánszky
1675 Labsánszky János: *Extractus brevis et verus, quo candide demonstratur acatholicorum praedicantium e Regno Hungariae proscriptio, et degradatio facta esse respectu rebellionis, non autem religionis; eosdemque praedicantes non in genere sed in specie... condemnatos esse.* Tyrnaviae, 1675. (RMK II. 1369)

Lampe–Debreceni
1728 Lampe, Friedrich Adolf–Debreceni Ember Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum, 1728.

Láni
1675 Láni György: *Kurtzer und doch wahrhafftiger historischer Extract der grausamen und fast unerhörten papistischen Gefängnüß.* [S. l.], 1675. (RMK III. 2709)

Lieburg
1996 Lieburg, F. A. van: *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816.* Dordrecht, 1996. I–II.

Miklós
1918 Miklós Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680).* Pápa, 1918.

Miklós
1936 Miklós Ödön: *A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászévtizedében*. In: *Kálvin és kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négyszázadik évfordulójára.* Debrecen, 1936. 381–394.

Otrokocsi Fóris
1676 — Otrokocsi Fóris Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria, horumque victoria ipsis divinitus data, 1676*. S. a. r. Herpay Gábor. Budapestini, 1933. (Editio Fraternitatis Pastorum Helveticae Confessioni addictorum in Hungaria, Series III, Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungarica, I)

Pater
1926 — Pater, J. C. H. de: *De eerste gezant der Nederlandsche Republiek te Weenen*. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkeunde,* serie 7, 3(1926), 85–128.

Poot
1684 — Poot, Abraham van: *Naauwkeurig verhaal van de Vervolginge aangerecht tegens de Euangelise Leeraren in Hungarien*. Amsterdam, 1684.

Posthumus Meyjes
2005 — *Livre des Actes des Eglises Wallonnes aux Pays-Bas 1601–1697*. Publié et arrangé par Guillaume H. M. Posthumus Meyjes et Hans Bots avec la collaboration de Johanna Roelevink. Den Haag, 2005. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie, 101)

RMK II. — *Régi Magyar Könyvtár.* II. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Írta Szabó Károly. Bp., 1885.

RMK III. — *Régi Magyar Könyvtár.* III. *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve.* Második rész. Írták Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Bp., 1898.

RMSz — Wix Györgyné: *Régi Magyarországi Szerzők. I. A kezdetektől 1700-ig*. Szerkesztette és befejezte: P. Vásárhelyi Judit. Budapest, 2008.

Schutte
1976 — Schutte, O.: *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584–1810.* 's-Gravenhage, 1976.

Séllyei
1863 — *Séllyei István levele*. Közli: Maklári Pap Lajos. In: *Sárospataki Füzetek,* 7(1863), 60–61.

Szabó
1958–1959 Szabó István: *Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból.* In: *Egyháztörténet,* 1(1958), 203–230; 2(1959), 132–174, 301–370.

Thomassen
1994 Thomassen, Th. H. P. M.: *Inventaris van het archief van G. Hamel Bruijnincx [levensjaren 1616–1691]: Gezant in het Duitse Rijk, 1660–1686.* Den Haag, 1994.

Thury
1912 Thury Etele: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*. Bp., 1912.

Thury
1998 Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története.* I–II. Pozsony, 1998. (Csallóközi Kiskönyvtár)

Tóth
1926 Tóth Endre: *Hamel Bruinincx a soproni országgyűlésen*. In: *Theologiai Szemle,* 2(1926), 678–709.

Zoványi
1977 Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1977.